

access roads, land forms complexity, individual housing system, the airport location, railway lines with insufficient number of bridges etc. Particularly difficult situation is typical for such areas as Darnytskyi Railway Carriage Repair Plant region, Juliani, Troyeshchyna and Borschagivka.

The average daily passenger traffic flow of the stations of three subway lines in Kiev was analyzed. The maximum and minimum loads and factors that affect them are considered. It is revealed in the research that Kiev transport system has a low level of availability, safety, environmental friendliness and comfort and not enough advantageous for persons with disabilities. The excessive level of automobilization in Kiev can be considered as the evidence of imperfection and inconvenience of the public transport there. From the other hand the motorized vehicles are a factor that displaces public transport from the urban transport system and prevent its development.

The priority measures for the improvement of transport situation in Ukraine capital are outlined. They include solving the problem of Dnipro river bridges congestion; enhancement the accessibility of areas cut off by railways in the way of expanding the network of overpasses; construction of the new modes of high-speed light-rail transit; adoption of the traffic automated management system; development and encouragement of the use of environmentally sound forms of transport (vehicles powered by electricity or alternative fuels, etc.).

Keywords: transport system, urban transport network, public transport, accessibility, traffic flow.

<http://doi.org/10.17721/1728-2721.2017.66.15>

УДК 379.85 502.7

В. Гетьман, канд. геогр. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕТНОС ЯК КУЛЬТУРНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ЯВИЩЕ

Єдність етносу і біосфери – основна умова існування життя на Землі. Життєвий процес будь-якого народу повинен вписуватися в загальний еволюційний розвиток біосфери. У протилежному випадку він буде викинутий "відцентровою" силою за "борт" еволюції.

Взаємодія етносу з природним середовищем у найістотніших рисах простежується в основному на рівні села й охоплює не лише виробничу, а й духовну сферу.

На прив'язаності до сільської місцевості формувався менталітет українського етносу. Утрата цієї прив'язаності різнозначна втраті ідентичності корінного народу, який споконвіку жив на землях сучасної України.

Ключові слова: біосфера, нація, етнос, етногенез, ідентичність, ландшафт, заповідна природа.

*У природі все старіє: тварини і рослини, люди і етноси, культури, ідеї і пам'ятники. І все, перетворюючись, відроджується відновленням; завдяки цьому діалектичному закону розвивається наша праматір – біосфера.
Лев Гумільов*

Постановка проблеми. В основі ідентичності кожного народу (етносу) лежить прив'язаність людей, що його становлять, до тих місць, де пробігло босоніж дитинство, відбулося формування характеру та самосвідомості. На нинішньому етапі еволюції народи Землі як на індивідуальному, так і національному рівні в силу об'єктивних і суб'єктивних причин (транснаціональні форми економічних відносин, міжетнічні шлюби, мобільні засоби зв'язку тощо) катастрофічно втрачають свій родоначальний зв'язок з тими місцями, де жили їхні предки і пращури. Сучасна глобалізація суспільного життя уніфікує особистості й народи, обкрадаючи їхню своєрідність та неповторність [1, с. 15].

Людина від народження є породженням ландшафту, в якому закорінено її генетичне минуле, де поховані її найближчі (у часі) і більш давні родичі. Як з грудним молоком через коліскову пісню мати передає риси свого характеру малій дитині (не кажучи вже про генетичну визначеність), так само рідний від народження край формує протягом певного, більш-менш тривалого часу, ментальні риси підрастаючого покоління і загалом нації (етносу, субетносу).

У теперішній час дитина разом з батьками може змінювати своє місце проживання (сім'ї військових, учителів тощо). Зрозуміло, що така "передислокація" в ранньому віці вже робить дітей якоюсь мірою космополітами. Адже вони вибирають у себе особливості не одного ландшафту, а багатьох.

Щоб далі розкривати нашу тему, необхідно хоча б коротко визначити поняття ландшафту. Відразу зазначимо, що не легка то справа, бо й досі географічні школи не прийшли до єдиної думки щодо цього питання. Західні географи навіть піддають сумніву об'єктивність ландшафту як земного утворення. Для них ландшафт – усього лише інтелектуальна конструкція.

У нашій вітчизняній ландшафтознавчій школі (і загалом у постсоціалістичних країнах) *ландшафт* (від нім. *Land* – земля, *schaft* – суфікс, який позначає взаємозв'язок)

розглядається як природний комплекс (територіальне відносно однорідне поєднання природних компонентів). І розуміється у трьох іпостасях – як загальне, регіональне (індивідуальне) і типологічне поняття. Перше – ландшафтом називаються всі природно-територіальні комплекси від найбільшого (ландшафтної або географічної оболонки) до найменшого, свого роду "атома" природної диференціації (фації). Друге – ландшафтом є визначена природними межами територія (район). Третє – певний тип місцевості (напр., болотний, степовий, гірський ландшафт). Ми ж будемо розуміти під ландшафтом (у рамках статті) тільки його зовнішній вигляд ("фізіономію") – як певний образ, пейзаж, краєвид.

Ландшафти, наприклад, середньовічної України (XVI–XVIII ст.) формували своїми мальовничими (і при тому – екологічно чистими) пейзажами, безмежними краєвидами самобутній характер українця, впливали на його матеріальну і духовну культуру. Живописна природа надихала людей на пісенну творчість, народний епос, лягала барвистими вишивками на білотканому полотні. Навіть характер вишивки віддзеркалював місцеві природні умови. Рослинний орнамент був властивий для рівнинних територій, геометричний – для гірських, з їхніми гострими лініями хребтів, які відображувалися у вишивці гострокутними формами.

Розкішна природа знаходила відображення у барвистих народних костюмах. Що це регіон, то свій крій, свої особливості у стилі одягу. Воїстину, без поетичної краси української природи не можна собі уявити наш самобутній національний ландшафт! Ніколи не забувається, з дитячих літ, вранішній сивий туман, який білою пеленою наповнює річкову долину або стелиться понад водним плесом ставка чи озера, а потім, пошматований першими променями сонця, пливе над водою легкими білими пушинками [3, с. 47].

Утім, як ми трактуємо поняття "національний ландшафт", власне, український? – Це інтегральне, збірне поняття, що включає колоритне просторово-

часове поєднання індивідуальних ландшафтів, їхніх типів, тобто ландшафтне різноманіття території споконвічного, компактного проживання представників етносу (нації), зокрема українського. Національний ландшафт – категорія динамічна, оскільки він як природна система з плином історії розвивається, змінюється його зовнішній вигляд (і навіть структура). Наприклад, ландшафт території сучасної України в часи Київської України-Руси, часів козацької держави – Гетьманщини, кінця XIX – початку XX ст. і т. д.

Мета статті – показати послаблення впливу зміненої людиною природної складової довкілля на формування національного менталітету (ідентичності) народу (етносу).

Основні результати дослідження. Теперішня повсюдно змінена природа стала надзвичайно одноманітною, що відповідно знаходить відображення у людському характері, стилі одягу, поведінці людей тощо. Через такий вплив природи людей нівелюються, стають менш індивідуальними, менш колоритнішими, однак більш стандартними. Утрачаються самотні риси, які "геологічним" корінням глибоко заходять у родоплемінні язичницькі часи. Власне, фундаментом нашого українського менталітету і є язичництво (магія).

Не менш руйнівний вплив на самосвідомість людини має сьогодні міський спосіб життя (урбанізація). Місто створює певною мірою матеріальний комфорт. Але збіднює (у теперішній час) духовно. Урбанізований міський ландшафт (тут переважає розсіювання енергії – ентропія) не має того енергетичного потенціалу, що був у попередньому – природному ландшафті.

Можливо, міський спосіб життя і несе більш повне задоволення культурних (естетичних, розумових тощо) інтересів людини. Але його руйнівна дія на самотню, національну ідентичність трагічна. Вихована "на асфальті" дитина обділена тим духовним багатством, яке давало людині українське село у найкращі часи своєї історії.

Повертаючись до вищесказаного, зазначимо, що в житті людини піддається дії другого закону термодинаміки (направленість потоку енергії в одну сторону). Виходячи з цього екологічного закону, можна пояснити зменшення під впливом глобалізації сили притягання ("гравітації") до рідного місця. Оскільки зростає ентропія, то спостерігається дисипація, розсіювання недоброякісної енергії. Слабне так званий Дух Землі (за Тейяра де Шардена) [11, с. 59]. Віддаляючись від рідного (краю, домівки, мови), людина стає менш вартісною, навіть більше – космополітом у прогресуючій формі.

Через страх, боячись за своє "я" (утрата чиновницького крісла, посади, суспільної репутації, сімейного благополуччя тощо) ми через політичну короткозорість не бачили (чи не хотіли бачити) своє самознищення як втрату етнічної сутності. Отже, одним із мотивів євромайдану в Україні стала боротьба українців за існування як етносу. Тортури над активістами євромайдану свідчать як нас, подібно до індіанців, хочуть загнати в резервації.

Але найбільш загрозливо те, що втрачаємо контроль над навколишнім середовищем, втрата якого, за свідченням відомого англійського дослідника історії Арнольда Джозефа Тойнбі, була одним із чинників зникнення не тільки етносів (народів), а й цілих цивілізацій [10, с. 254].

Щодо контролю над природним середовищем варто хоча б побіжно нагадати про теорію людського капіталу німецького вченого Т. Шульца. Пропонуємо власне розуміння і трактування цієї теорії. Апостеріорі відомо, що людина по життю часто зіштовхується з опором середовища, в якому живе. Таке спостерігається насамперед у двох випадках. Перше – коли виникає конфлікт (дисгармонія) з природою при поселенні людини (ви-

мушеному чи добровільному) в нове для неї середовище. І друге – коли чинить супротив змінена людиною природа і до неї треба пристосовуватися.

На нейтралізацію опору середовища в обох випадках витрачається людський капітал (знання, досвід тощо), сточується життєва енергія людини аж поки не встановиться нова рівновага з навколишнім середовищем.

Яскравою ілюстрацією і підтвердженням теорії людського капіталу у першому випадку є історія примусового переселення за часів царської Росії українців до Сибіру. Туди вони принесли свій багатий аграрний досвід (плуг замість сохи, залізну борону, крите стійло для домашньої худоби тощо), а не створили нічого особливого нового (узяти, напр., фольклор). Важко було пристосуватися українському менталітету до чужого краю, бо там не той Святвечір, Великдень і загалом немає нічого, що пов'язане і нагадувало б про далеку батьківщину. Витрачалася (на пристосування, доки не відбулося злиття з навколишнім світом), людська енергія, накопичена з діда-прадіда попередніми поколіннями українського селянина [1, с. 17].

На загальноетнічному рівні спостерігається найжахливіше. Піддавшись опору зовнішнього середовища, представники етносу стають в'ялими, інертними, тобто вироджуються. Етнос перетворюється на релікт, утрачаються його творчі сили [4, с. 461].

Щодо другого випадку конфлікту людини із середовищем скажемо таке. Протягом тривалої (з часів палеоліту) сумісної еволюції (коевольції) між людиною існувала взаємна гармонія (чи екологічна рівновага). В умовах нинішньої тотальної антропогенізації така гармонія відсутня, екологічна рівновага порушена. Українці змінено природне середовище не відповідає нашій біологічній сутності і чинить усе більший опір людині, яка прагне його освоїти, контролювати.

Від того й маємо в містах, особливо великих, приміром у Києві, такий супротив (особливо в літню спеку) довкілля, який важко дається пережити і порівняно із сільською місцевістю – незрівнянно відчутніший. Тому й тікаємо на дачі. А стан загального духовного зубожіння, що спостерігається в місті – один із наслідків дисгармонії людини з довкіллям.

Отже, для виживання людському суспільству, українському зокрема, необхідно вберегти (як зазначалося вище) контроль над своїм природним середовищем. Як це зробити? – Відновити екологічну рівновагу, втрачений природний зв'язок з навколишнім середовищем. Що не так просто, але при бажанні – можливо. Для цього треба стати справжніми господарями своєї долі на своїй землі. Думати не стільки про себе, бо наодинці не виживають, скільки про загальнонародне, про Україну. Адже живемо в одній державі. Доля в нас одна, загальнонаціональна!

Тобто керуватися високими життєвими принципами. На сьогодні, як на мене, особливо актуальні почуття людської гордості й ширості. Що таке гордість – це, коли ти береш менше, ніж хочеш. Що таке ширість – це, коли ти даєш більше, ніж можеш. Давайте, поступатимемо так усі і результат не забариться. Україна розцвіте і забує!

Споконвічно прив'язаність народу до свого природного середовища (топофілія) була основою його самозбереження, фундаментом, на якому вибудовувалася етнічна самотність, звичаї, традиції, мовне розмаїття. Бувало, що селянин, будучи зайнятим своїм господарством, за все життя не бував у навколишніх (віддалених) селах. Добре це, чи погано? – Сьогодні ми через свою надмірну мобільність (щоправда, й з інших від нас незалежних причин – об'єктивних і суб'єктивних) кинули

села, напризволяще осиротілими. Розчинилися в "масовій" культурі Заходу.

Нині ще залишився природний інстинкт до збереження своєї ідентичності. З обнадіяних позицій можна твердити, що як перед теперішньою загрозою ядерної війни на планеті людиною ще керує інстинкт до самозбереження, так існуватиме, при здоровому глузді, тяга до національних витоків. У протилежному випадку – етнічне народження.

Коротко нагадаємо сьогоденне трактування і розуміння найбільш уживаних у суспільстві і науці понять: "народ", "нація", "етнос" ("субетнос", "суперетнос"). Крім цих понять, науковці використовують також: "народність", "плем'я", "рід" тощо. Останні відомі як такі, що існували до капіталістичного і соціалістичного способів виробництва (суспільно-економічних формацій). Поняття нації виникло з появою капіталізму. Народності, зокрема, європейські (французи, англійці, голландці тощо) на історичній арені з'явилися у часи середньовіччя (IX ст.).

Нація – народ, що має спільну територію, походження (спорідненість), історію, мову, релігію, звичаї, традиції, економіку, подібний спосіб мислення тощо. Однак поняття нації не постійне, не догматичне. Як соціальна система нація з історичним часом змінюється. До її розуміння сьогодні вже, мабуть, треба включати і рівень розвитку продуктивних сил (економіки), рівень матеріального забезпечення (добробут) та освіти населення, тривалість життя людей тощо. У цьому відношенні далеко не еквівалентними будуть соціально-економічні показники націй країн розвинутих (Канада) і країн, що розвиваються (Бангладеш) чи з перехідною економікою, до яких віднесено Україну.

Даному трактуванню дуже вдало імпонує підсумовуюче визначення, яке наводить Петро Петрович Кононенко у монографії "Національна ідея, нація, націоналізм": *"нація – продукт довготривалого процесу еволюції, у ході якого справляти вплив різні чинники"* [8, с. 14].

У повсякденному житті, серед людей, більш уживаний термін *народ*, ніж *нація*. Він більш загальний, космополітичний, не несе національного навантаження. Щоб таку ознаку йому надати, додають відносний прикметник, наприклад український народ. Тільки, чи завжди і наскільки це означення відповідає національній (справжній) суті народу? Воно також змінюється з часом, залежно від соціальних умов, що склалися.

У такому випадку вдаються до більш глибоких і точніших, у науковому розумінні, понять, наприклад, етнос, субетнос тощо. Однак знову ж таки, поняття етносу, зокрема в суспільстві й наукових колах, на сьогодні ще далеко до вистояного, вичерпного і врешті загальноприйнятого розуміння. Подібних випадків у науці вдосталь. Наприклад, поняття геосистеми і ландшафту в географії, фотону і кванта в теоретичній фізиці, мінливості і спадковості в біології тощо. У чому глибинна суть і сенс життя (як найбільш розвинутої, різноманітної і динамічної форма існування матерії), його походження – для науки загалом лишаються невирішеними питаннями, а для філософії (як науки про форми людського буття) і погортів. Однаково розглядуване нами поняття етносу залишається також для етнологів, етнографів, соціологів тощо ще науково не обґрунтованим і розробленим (стосовно, наприклад, українського суспільства).

Отже, звернемося до вченого-етнолога Л.М. Гумільова. У нього для етносу найбільш вирішальна ознака – стереотип поведінки. Він наводить цікавий приклад. У трамваї їде п'яний хуліган (лихословить, рветься до бійки). На зупинці заходять четверо чоловіків: росіянин, кавказець, татарин, латиш. Їхня реакція? – Росіянин "одноплеміннику" поспівчуває і запропонує вийти, поки

не забрали. Кавказець дасть по зубах, татарин скромно відійде в бік, а латиш подзвонить у міліцію. Отже, маємо чотири стереотипи поведінки, що репрезентують відповідні етноси [5, с. 36].

Не вдаючись до детального розбору поняття етносу (через обмеження рамок статті), запропонуємо визначення Л.М. Гумільова, як найбільш близьке до питань, які нами піднімаються: "етнос – це явище географічне, завжди зв'язане з ландшафтом, який вміщує і годув адаптований до нього етнос". І вчений робить висновок: "так як ландшафти землі різноманітні, різні й етноси" [5, с. 44]. Тільки треба зробити уточнення. Оскільки, як ми вже зазначали, антропогенізація сучасної природи нівелює ландшафти, то ототожнює вона етногенетичні процеси і, відповідно, їхній результат – етноси.

У чому ж тоді відмінності понять нації від етносу? – "Нація" – більш вживане, практичне поняття, "етнос" – більше науковий термін (і поняття). Нація як об'єктивна реальність може включати різні етноси (з переважанням одного – елітного, корінного). Етнос становить собою відносно однорідну людську спільноту (популяцію) і як складова частина може входити до складу нації (включаючи і на правах автономії). Загалом, питання співвідношення понять етносу і нації є доволі складним, заплутаним (особливо в теперішній час) і потребує окремишого розгляду.

Крім поняття етносу, існують його функціональні похідні: субетнос і суперетнос. Останні мають глибоко історичні коріння. Наприклад, як утворилися українські субетноси: гуцули, бойки, лемки, волиняни тощо? Звісно, природна диференціація відіграла в їхньому формуванні вирішальну роль. Субетноси – це місцеві (регіональні) відмінності етносу, що виникли протягом тривалого історичного процесу відповідно до певних ландшафтних умов.

Для індуктивного розуміння поняття суперетносу, як приклад можна взяти єврейський народ, який включає розкидані по світу дрібні етноси: ашкеназі, сефарди, фаллаші, грузинські євреї тощо. Тобто суперетнос включає подібні за певними ознаками, насамперед соціально-економічними, психологічними особливостями, угруповання людей – етноси.

Визначившись у поняттях (а це половина справи), повернемося до теми нашої статті. Науково доведено, що ідентифікація етносу зі своєю землею відбувається передусім у суб'єктивній, глибоко підсвідомій сфері [7, с. 35]. Л.М. Гумільов розумів розвиток етносу та біосфери як взаємозумовлений процес. З природним розвитком він пов'язував менталітет нації. Нація (етнос) і природне оточення, в якому проходив етногенез, для нього були поняттями єдиними і нероздільними [4, с. 56]. Етнос у людини – те саме, що прайд у левів, – зазначав учений. Це форма існування виду *Homo sapiens* [5, с. 38]. Виходячи із зазначеного вище, можна розглядати ідентичність етносу як функцію поведінки людей, що його становлять.

Американський екофілософ Родерік Неш "копає" ще глибше: незаймана, рідна природа (базис) плаче за націоналізм, виховує патріотичні почуття (надбудова). У книзі "Дика природа і американський розум" він пише, як американці XIX ст., не маючи порівняно з Європою іншого предмета гордості (культурні традиції, багата історія), взяли за основу свого націоналізму винятковість і величність дикої природи на американському континенті [9, с. 95]. Хто знає – можливо, звеличчування власної природи, відчуття національної гідності за її красу стало тим фундаментом, на якому виросла велика сила духу американського народу.

Подібне можна сказати і про силу духу, твердість характеру японців. Колоритна архітектура кожного дворика

японської сім'ї репрезентує довколишню природу, місцевий ландшафт з пересіченим кам'янистим рельєфом і своєрідним рослинним покривом. Споконвіку (VII ст. – виникнення ранньофеодальної централізованої держави) японці (ямато) живуть (без змішування, привнесення чужої крові) на своїх островах (Хонсю, Кюсю, Хоккайдо тощо). Вони й понині залишаються японцями. А прикладів високої їхньої сили духу більш ніж достатньо. Узяти хоча б події з історії Другої світової війни, військово-повітряні бої (на самопожертву) з американцями в Тихоокеані – наприклад Пірл-Харбор на Гавайях.

Апостеріорі (та враховуючи сказане), будемо дотримуватися думки, що *нація формується через духовне і практичне освоєння природної спадщини* (з позицій еколога) та *об'єднує людей, наділених свідомістю і волею*. З природничого погляду в основу глибокого патріотизму нашої нації, її великої любові до своєї країни треба класти меланхолійну красу і невинну чарівність розкішної української природи.

Нині, однак, ця природа докорінно трансформована, що, зрозуміло, позначається на патріотизмі "перемішаних" (по крові) українців. Тобто патріотизм не став і досі в незалежній Україні свідомою колективною ідеєю. Хтось колись сказав, що з великих націй англієць любить свій край мов жінку (про яку повинен дбати), француз – як коханку (заради якої готовий присвятити все, навіть життя), а німець, як стару матір (яку повинен утримувати) [6, с. 113]. Ми ж любимо (якщо є таке почуття) свою Україну як немку, яка немов стара мати із села повинна возити сину в міську квартиру сало та огірки.

Однак через те, що людина – плоть від плоті генетично походить від своєї землі, вона не може відмежуватися від природних умов, в яких народилася і сформувалася як особистість. Від батьківської землі вона отримує живильні соки любові до життя, насагу для творчості, інтуїтивні імпульси для духовних пошуків.

З природознавчого погляду зазначене нами вище є достатньо аргументованим підтвердженням відомим екологічним закономірностям: принципу єдності організму й умов його існування та правила відповідності умов середовища генетичній приреченості організму. Людина в основі своїй – біологічний вид і про це треба пам'ятати. Відомий російський вчений-історик, почесний академік Петербурзької Академії Наук Василь Осипович Ключевський з цього приводу сказав: "Людина – це найвизначніша тварина у світі".

Закономірно чи випадково зникали стародавні народи і цілі цивілізації – єгиптяни, фінікійці, фракійці, даки...? – Гай Юлій Цезар говорив: кожний коваль своєї долі. Не менше ця істина стосується окремого народу. Бо кожна людина, сім'я, рід (узяти українські родини князів Острозьких і Вишневецьких), окремий населений пункт (зникла Троя, літописні староруські міста і городища), навіть будівлі і споруди (будинки гетьмана Кирила Розумовського в Батурині) мають свою історію і життєву долю (фортуна). Але ця субстанція як примхлива "пані" є смугастою, чорно-білою і багато в чому залежить від нас самих! Кожний народ, як відзначав Дмитро Донцов, повинен, навіть із зброєю в руках, боротися, якщо він хоче і може, за "місце під сонцем", за існування між націями [6, с. 109].

Вертаючись до "сільського" питання, зазначимо. Сучасний стан більшості українських сіл, їхня довколишня "морально" зношена природа наводить (з боєм у серці) на думку, що, знищивши село, його автентичність, знівечивши ніжну і водночас галасливу красу сільської природи, можна "без жодного пострілу" зітерти з лиця землі давній народ.

Треба сьогодні визнати: відбувається трансформація національного ландшафту у неприйнятну для щирої української душі субстанцію. Тому, якщо дотримуватися думки, що мудрість і моральне здоров'я нації, її розвиток визначаються тим інтелектуальним та енергетичним потенціалом, який вона отримує генетично від природи, то найбільш важливою умовою "вигідного" ходу етногенезу (за "українською програмою"), стабільним чинником формування елітної, української, нації, буде збереження (на заповідних територіях) і відродження втраченого природного (етнічного) ландшафту.

Національний ландшафт містить у собі високий виховний потенціал (актуал). Його естетика виховує, вражає. Людина, вбираючи в себе враження від споглядання прекрасного, збагачується духовно [2, с. 6]. Отож, на фоні духовної експропріації (останнім часом – мовної війни) відновлення національного ландшафту в Україні допоможе позбутися генетичної, соціальної та культурної мутації.

Духовний контакт людини з природою включає засадничий, кровний зв'язок її з "малою батьківщиною", рідною оселею, рідним подвір'ям... Це особливо властиво чутливому українському характеру.

Бувало, через ностальгію (туга за батьками, рідною стріхою тощо) "консервативний" українець робив життєві помилки, які вперто пізніше виправляв. Він худнув, марнів, сивів на чужині. Водночас, від розлуки (вимушеної чи добровільної) з рідним тверднув, загартовувався його характер. На цьому патріотичному почутті історично зростала любов українця до "великої батьківщини".

Але любов до свого краю, як писав Дмитро Донцов, це тільки перший щабель "об'єктивної волі нації" [6, с. 76]. Щоб зруйнувати кровний зв'язок людей до свого рідного місця і з метою штучного створення нової історичної спільності людей (як тоді говорили), у радянські часи населення перемішувалося шляхом переселення (служба в армії, робота за направленням після навчання тощо). І це було поставлено в ранг державної ідеологічної політики.

Оскільки, як зазначалося, ідентифікація етносу із своєю землею лежить у підсвідомій сфері, то питання "розлуки з рідною хатою" має ще багато непізнаного, недослідженого. Звернемося до прикладу. Через екологічну катастрофу, пов'язану із зникненням Аральського моря, етноси, що претендували на цю територію (росіяни, казахи та ін.), образно кажучи, повтікали. Залишилися на цій землі лише каракалпаки як автохтони. Вона історично була і навіть у критичній ситуації залишилась невід'ємним елементом їхнього буття, частиною їхньої долі. Тобто проявився Дух землі [3, с. 48]. Подібне явище спостерігаємо в чорнобильській зоні відчуження, де й досі проживають люди, яким ця земля дорожча понад усе.

Підвалини вивченню цього цікавого і багатогранного процесу спільного історичного (коеволуційного) розвитку етносів і біосфери Землі, їхніх складних взаємовідношень заклав, як відомо, Л.М. Гумільов. Так, він наводить знову ж таки цікавий приклад з історії раннього середньовіччя. У VII ст. араби завойовують Північну Африку та Іспанію. Але зустрічають опір тільки у гірських жителів Атласу та Астурії [4, с. 412]. Чому? – Там завдяки збереженій природі уціліли давні етноси берберів і басків. Їх врятував Дух своєї землі, вони жили в злагоді з природою і мужньо чинили опір завойовникам.

Згідно з філософсько-релігійним ученням пантеїзму природа одухотворена Богом (Природа-Бог). Отже, ми, як діти Матері-землі, перебуваємо у прямій залежності від її здоров'я, екологічного стану. З утратою рідних, особливо батьків, утрачаємо частку самих себе. Отже, зберігаючи природний ландшафт, в якому живемо, рід-

ну природу, де увібрали генетичний код, зберігаємо себе як народ, як етнічну спільноту.

Зазначене нами вище є ілюстрацією, практичним втіленням закону відомого, але мало пошанованого нині вченого Сергія Подолинського про те, що енергія Сонця (фотосинтез) через хлібороба, що працює на землі, перетворюється в життєві блага і духовну надбудову суспільства. Енергія одухотвореного всесвіту найбільше фокусується у менш змінній людині сільській місцевості [7, с. 21], а також на збережених природно-заповідних територіях.

У доквіллі поряд із мальовничою заповідною природою і впорядкованими ландшафтами повсюдно бачимо занедбані, засмічені місця. Подібним чином серед добродушних, порядних людей живуть недоброзичливці, грубі і злі невіглахи. Зважаючи на жорстоке сьогодення, спасіння, розраду бачимо в чуттєвому сприйнятті й ставленні ("пронести через себе") до святинь природи, які ще збереглися, до землі, що породила нас.

Висновки. З екологічної позиції, зазначимо, що різноманіття і стійкість природних екосистем (мальовничість збереженої природи) визначають їх продуктивність, а життєвість соціальних системних утворень забезпечує ефективність праці й духовний потенціал людей. У кінцевому підсумку все це провокує енергетичний заряд, пасіонарність (за Л.М. Гумільовим), силу національного характеру.

З часів трипільської культури (Аратти), Руської (київської) держави, Гетьманщини земля українська отримувала і зберігає понині позитивну інформацію (матеріали археологічних розкопок, літописні свідчення тощо) про людей, які життєво переймалися суспільною організацією своєї держави, піклувалися про її соборність, велич і могутність серед народів і країн тодішньої ойкумени. Ще відтоді наша земля "інфікована вірусом" державотворення, ідеєю боротьби за незалежність, за соборну Україну.

Сила відчуття власної батьківщини, високо емоційне ставлення до рідного краю, рідної домівки, до всього, що називається своїм, посідає чільне місце в системі загальнолюдських цінностей. Якщо доля землі стає долею людини, звершується розквіт краю, в іншому випадку – утрата контролю над природним середовищем і зникнення нації (етносу), про що свідчать численні приклади з багатовікової історії цілих народів і навіть цивілізацій.

Сила землі – в її духовній енергії. Чорна рілля осіннього поля як прообраз нашої гіркої минувшини дарує живильні соки зеленим весняним паросткам. Дух землі

V. Гетьман, канд. геогр. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

у чорному хлібі, який споживаємо, у материнському молоці, у характері маленької дитини, у мудрості й волі нової генерації України!

Список використаних джерел

1. Гетьман В. І. Культура кожного етносу є культурою екологічною / В. І. Гетьман // Рідна природа. – 2002. – № 4, – С. 15-18.
2. Гетьман В. І. Гуманістична цінність заповідних ландшафтів національної та регіональних екомереж України / В. І. Гетьман // Екологічний вісник. – 2003. – № 1-2. – С. 5-7.
3. Гетьман В. І. Національний ландшафт та український етнос / В. І. Гетьман // Зелені Карпати. – 2010. – № 1-2. – С. 46-49.
4. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 560 с.
5. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало / Лев Николаевич Гумилев. – М.: АСТ "Хранитель", 2007. – 431 с.
6. Донцов Д. Националізм / Д. Донцов. – Вінниця: ДП "ДФ", 2006. – 236 с.
7. Дробноход М. І. Екологія як навчальна дисципліна: проблеми методології та змісту / М. І. Дробноход, Ф. В. Вольвач // Освіта і управління. – 1997. – № 1. – С. 13-38.
8. Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм: моногр. / П. П. Кононенко. – К.: МАУП; Міленіум, 2006. – 358 с.
9. Родерик Нэш. Дикая природа и американский разум. Roderick Nash, Wilderness and the american mind, 1982. Jale. University Press. Nev Haven and London, 420 p. Серия: История охраны природы. – Вып. 27. – Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 204 с.
10. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії / Арнольд Джозеф Тойнбі. – К., 1995. – Т. 1. – 615 с.
11. Шарден Пьер Тейяр де. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.

Reference

1. Getman W. I. Kultura kognoho etnosu je kulturoju ekologishnoju / Wolodymyr Ivanovych Getman // Ridna pryroda. – 2002. – № 4. – S. 15-18.
2. Getman W. I. Humanistychna cinnist' zapovidnykh landschafiv nacionalnykh ta regionalnykh ekomerezh Ukrainy / W. I. Getman // Ekologishnyj visnyk. – 2003. – № 1-2. – S. 5-7.
3. Getman W. I. Nacionalnyj landschaf ta ukraïns'kyj etnos / W. I. Getman // Zeleni Karpaty. – 2010. – № 1-2. – S. 46-49.
4. Gumil'ov L. N. Etnogenez i biosphaire Zemli / L. N. Gumil'ov. – M.: Ajiris-press, 2005. – 560 s.
5. Gumil'ov L. N. Konez i vnovj nashalo / L. N. Gumil'ov. – M.: AST "Chranitelj", 2007. – 431 s.
6. Doncov D. Nacionalizm / D. Doncov. – Vinnyzja: DP "DKF", 2006. – 236 s.
7. Drobnochod M. I. Ekologija jak navshaljna dysyplina: problemy metodologie ta zmistu / M. I. Drobnochod, F. W. Wolwash // Osvita i upravlinnja – 1997. – № 1. – S. 13-38.
8. Kononenko P. P. Nacionaljna ideja, nacija, nacionalizm: monogr. / P. P. Kononenko. – K.: MAUP; Milenium, 2006. – 358 s.
9. Roderik Nesch. Dikaja priroda i amerikanskij razum. Roderick Nash, Wilderness and the american mind, 1982. Jale. University Press. Nev Haven and London, 420 p. Serija: Istorija ochrany prirody. – Wyp. 27. – Kievskij ekologo-kulturnyj centr, 2001. – 204 s.
10. Tojnbi Arnold Dg. Doslidzennja istorii / Arnold Dgozeph Tojnbi. – K.: 1995, t. 1. – 615 s.
12. Scharden Pjer Tejar de. Phenomen cheloveka / Pjer Tejar de Scharden. – M.: Hayka, 1987. – 240 s.

Надійшла до редколегії 05.12.16

ЭТНОС КАК КУЛЬТУРНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Единство этноса и биосферы – главное условие существования жизни на Земле. Жизненный процесс какого-нибудь народа должен вписываться в общее эволюционное развитие биосферы. В противном случае он будет выброшен "центробежной" силой за "борт" эволюции.

Взаимодействие этноса с природной средой в наиболее существенных чертах прослеживается преимущественно на уровне села и охватывает не только производственную, но и духовную сферу.

На привязанности к сельской местности формировался менталитет украинского этноса. Потеря этой привязанности равнозначна потере идентичности коренного народа, который испокон веков жил на землях нынешней Украины.

Ключевые слова: биосфера, нация, этнос, этногенез, идентичность, ландшафт, заповедная природа.

V. Getman, PhD Geography, Associate professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ETHNOS AS A CULTURAL AND GEOGRAPHICAL PHENOMENON

Biosphere and ethnic unity is the main factor of life existence on the Earth. Life process of any nation should harmonize with general evolutionary biosphere development. Otherwise it will be thrown away over the board by centrifugal force.

Ethnic interaction with natural environment is noticed mainly on the village level and encloses not only industrial but spiritual sphere.

The mentality of the Ukrainian ethnos has been forming on the base of countryside affection. Loss of this affection is an equivalent to the loss of identity of native population that has lived on the territory of modern Ukraine from the immemorial times.

The diversity and resilience of natural ecosystems (picturesque nature) determine their performance and viability of the social system entities providing efficiency of labor and intellectual potential of people. Ultimately, all this provokes an energy charge, passionarity (by L.N. Gumilev), strength of national character.

On the cultural position, we note that since Tripoli culture (Aratta), Russ (Kyiv) state, Hetmanshyn, Ukrainian land receives and stores still positive information (materials of archaeological excavations chronicle evidence, etc.) of people who vitally concerned about the social organization of the state, care for its unity, greatness and power among the people and countries of the Ecumene during that times. Since then our land has been infected with passion to create a state, the idea of fighting for independence and Ukrainian unity.

The strength of feeling of homeland, highly emotional relationship to your native land, your native home, all that is known and is area of interest of the local geography. It has an important place in system of human values. If the fate of the Earth is the lot of human than environment starts flourishing, otherwise there will be loss of control over the natural environment and the disappearance of nation (ethnicity), as evidenced by numerous examples from the long history of entire nations and even civilizations.

The strength of the Earth in its spiritual energy. Black arable of an autumn field, as a prototype of our bitter past, gives nutritious juice to spring's green shoots. Spirit of the land is in black bread, which we consume, in breast milk, in the character of a young child, in the wisdom and will of the new generation of Ukraine!

Keywords: biosphere, nation, ethnos, ethnogeny, identity, landscape, nature reserve.

<http://doi.org/10.17721/1728-2721.2017.66.16>

УДК 911.3:32

Н. Корома, канд. геогр. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СХЕМА СИСТЕМНОГО ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ

Присвячено проблемам дослідження територіально-політичної системи (ТПС) як об'єкта вивчення політичної географії. Метою роботи є формулювання основних підходів при розробці схеми політико-географічного аналізу територіально-політичних систем на мікро-, мезо- та макрорівнях. Використання методів системного аналізу і синтезу, індуктивно-дедуктивного доведення, абстрагування та логічних побудов забезпечило системність дослідження. Було проаналізовано значний масив матеріалу наукового та публіцистичного спрямування з питань політико-географічних геополітичних досліджень. Обґрунтовано ключові позиції побудови схеми системного політико-географічного аналізу, що враховують сучасні виклики розвитку суспільства. Це дослідження розв'язує низку нових завдань, які мають теоретико-методологічне значення: інтерпретація системи понять, що формує сучасне поле політико-географічних досліджень ТПС на різних ієрархічних рівнях. Практичне впровадження схеми системного політико-географічного аналізу дасть можливість комплексно вивчати проблеми територіально-політичної організації суспільства, також проводити вузькоспеціалізовані дослідження окремих елементів ТПС або ж аналізувати територію з точки зору якоїсь ключової (вузлової) проблеми.

Ключові слова: політична географія, територіально-політична система (ТПС), системний аналіз, геополітична структура світу, геополітичний регіон.

Постановка проблеми. Однією з особливостей глобалізованого світу є постійний його розвиток. Кожна зміна має часову та територіальну координату. Процеси на одному ієрархічному рівні завжди мають ефект на іншому. Зв'язки між природним і людським світами та передумови всіх суспільних процесів мають географію та межі. Важко дати оцінку світовій системі та тенденціям її розвитку без вивчення просторових закономірностей територіальної організації суспільства на нижчих географічних рівнях. Результатом такої організації може бути так звана "територіально-суспільна система". Кількість питань і проблем, які вивчаються сучасними суспільними географами, надзвичайно велика і обмежується лише доступними формами життя та сферами діяльності людини. Політична сфера як передумова завжди була і до сьогодні залишається головною в контексті формування геополітичного мейнстріму на політичній карті світу. Тому можемо говорити, що *однією з найважливіших територіальних систем є територіально-політична система (ТПС) – об'єкт вивчення суспільно-географічної науки – політична географія.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку політико-географічної думки, процес формування об'єктно-предметного поля дослідження політичної географії відображено у працях як зарубіжних дослідників, таких як Джон Еґнью [7], Н.В. Каледін [3], В.О. Колосов [6], П.А. Циганков [10], В.Л. Цимбурський [11], так і вітчизняних науковців – М.С. Дністрянський [1, 2], С.В. Трохимчук [9], О.І. Шаблій [12], Б.П. Яценко [13, 14]. Окремі дослідження є в Є.Л. Кисельова [4], М.М. Книш [5], Л.І. Котик [5], В.І. Стафійчука [8].

Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. Донедавна політична географія намагалася пояснити політичне життя та політичні процеси на певній території її географічним положенням, а голов-

ним чином розуміти саме географічну природу творення держав і міждержавних відносин (або конфліктів). Сьогодні основні зусилля політичної географії направлені більше на спроби розкрити суть взаємодії політичної сфери із суспільно-економічними та природними умовами території; пояснити розподіл політичної влади на різних політико-географічних рівнях (національному, наддержавному) через призму географічного уявлення, групової та інституційної належності людей, зайнятих у повсякденній боротьбі. Так, спостерігається переорієнтація фокусу уваги політичної географії, зміни її об'єктно-предметної сутності. Об'єктом дослідження політичної географії стає *територіально-політична система*, яка представляється сукупністю елементів політичної сфери і функціонує на певній території та може відрізнятися від іншої системи рівнем складності, масштабом [13]. Сучасні політико-географічні дослідження територіально-політичних систем проводяться на різних географічних (ієрархічних) рівнях [6, 13, 14].

– ТПС мікрорівня – держави, політико-адміністративні одиниці держави, інші географічні місця національного рівня;

– ТПС мезорівня – історико-географічний або етнокультурний регіон, регіональне інтеграційне утворення, геополітичний регіон, інші географічні місця наддержавного рівня;

– ТПС макрорівня – геополітична структура світу.

Формулювання цілей статті (Постановка завдання). Вивчення ТПС на будь-якому рівні й незалежно від її складності потребує чіткої схеми системного політико-географічного аналізу. Тому метою роботи є формулювання основних підходів при розробці схеми системного політико-географічного аналізу ТПС на мікро-, мезо- та макрорівнях. Дана мета обумовила розв'язання низки дослідницьких завдань, найголовнішим серед